

UPAMIĘTNIANIE LUBELSKICH ŻYDÓW ORAZ ICH ZAGŁADY: POMNIKI I KONTRPOMNIKI

Marta Kubiszyn

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin

Streszczenie. Materialne nośniki pamięci, jak pomniki, świątynie czy cmentarze, odzwierciedlają system i hierarchię wartości danej społeczności, zbiorową wrażliwość na wydarzenia z przeszłości oraz zainteresowanie pewnymi aspektami historii. Analizowanie działań na rzecz upamiętniania wpisuje się tym samym w badania dotyczące dyskursu przeszłości, konstruowanego w określonych warunkach historycznych, społecznych i kulturowych. Prezentowany artykuł stanowi próbę odniesienia się, zarówno na gruncie teoretycznym, jak i empirycznym, do znajdujących się w przestrzeni Lublina miejsc i obiektów stanowiących materialne ślady dziejów miejscowej społeczności żydowskiej, zgłodzonej w czasie II wojny światowej. Podejmowane zagadnienia są analizowane w odniesieniu do różnych obszarów refleksji teoretycznej, obejmujących m.in. kwestie związane z alternatywnymi formami upamiętniania, a także zagadnienia dotyczące różnych form uobecnienia przeszłości we współczesnych przestrzeniach miejskich.

Słowa kluczowe: Lublin; Żydzi; Zagłada; pomniki; kontrapomniki; upamiętnianie.

1. PAMIĘĆ O PRZESZŁOŚCI WPISANA W PRZESTRZEŃ MIASTA

W literaturze pięknej, a także w pracach np. z socjologii czy antropologii, miasto ujmowane bywa jako ewoluujący twór, posiadający osobowość, pamięć i tożsamość, odcisnięte w tkance urbanistycznej, zawierającej zasoby informacji objaśniających stosunki społeczne i przekazujących wiedzę o przeszłości¹. W rozbudowanej metaforze dotyczącej znaczeń, jakie niesie rozwijająca się w określonych warunkach historycznych struktura przestrzenna, pojawiają się sformułowania ujmujące miasto jako „język”, „pismo”, „dyskurs”, czy „palimpsest”, zaś za-

¹ Zob. YI-FU TUAN, *Przestrzeń i miejsce*, tłum. A. Morawińska, Warszawa 1987, s. 216 n.

mieszkujących je ludzi – jako „swego rodzaju czytelników”². Przywiązanie do miasta oraz świadomą identyfikację jednostki z określonym fragmentem przestrzeni wzmacniają takie materialne nośniki pamięci, jak pomniki, świątynie czy cmentarze, których obecność kształtuje tożsamość, wzmacniając poczucie lojalności wobec miejsca i związanej z nim historii. Jednocześnie obecne w przestrzeni miasta obiekty, mające upamiętniać wydarzenia lub osoby, odzwierciedlają system i hierarchię wartości danej społeczności, zbiorową wrażliwość na wydarzenia z przeszłości oraz zainteresowanie określonymi aspektami historii. W ujęciu tym podejmowanie badań nad miejscami pamięci, pomnikami i działaniami na rzecz upamiętniania pozwala na poszerzanie wiedzy dotyczącej dyskursu o przeszłości, konstruowanego przez lokalną zbiorowość w określonych warunkach historycznych, politycznych, społecznych i kulturowych.

W wypadku Lublina kwestie związane z upamiętnianiem w sposób szczególny dotyczą znajdujących się w przestrzeni miasta miejsc i obiektów stanowiących materialne ślady dziejów lubelskich Żydów, w tym ich zagłady. Pozbawione uwagi, znaczenia i rangi nadawanej intencjonalnie przez lokalną społeczność, miejsca te pozostaną jedynie fragmentami krajobrazu, a związane z nimi sensy i znaczenia nie są czytelne dla mieszkańców. Jednak dostrzeżenie i upamiętnienie tych miejsc – poprzez działania w sferze edukacji, sztuki czy animacji społeczno-kulturalnej – może wspierać proces przywracania pamięci o wielokulturowym charakterze dawnego Lublina oraz rekonstruowania naturalnej dla miasta wieloliniowej narracji historycznej.

Prezentowany artykuł jest próbą odniesienia się, zarówno na gruncie teoretycznym, jak i empirycznym, do zarysowanych powyżej zagadnień. Przedstawia wyniki badań terenowych, kwerend archiwalnych i analiz materiałów źródłowych, odnoszących się do obecnych w przestrzeni Lublina miejsc pamięci, pomników oraz działań, których celem jest upamiętnienie lubelskich Żydów.

Ze względu na złożony charakter problematyki związanej z zapisem przeszłości, zagadnienia te pozostają w sferze zainteresowań wielu różnych dyscyplin badawczych, m.in. socjologii, historii, historii sztuki, antropologii widowisk, studiów performatywnych czy teorii pamięci, z których każda przyjmuje odmienne podejście metodologiczne. Uwzględnienie interdyscyplinarnego charakteru prowadzonych rozważań pozwala na odwołanie się do dwóch, częściowo nakładających się na siebie obszarów refleksji teoretycznej. Pierwszy obszar obejmuje za-

² T. SŁAWEK, *Akro/nekro/polis: wyobrażenia miejskiej przestrzeni*, w: *Pisanie miasta, czytanie miasta*, red. A. Zejdlar-Janiszewska, Poznań 1997, s. 11 n.; A. ZEJDLAR-JANISZEWSKA, *Słowo wstępne*, tamże, s. 7.

gadnienia związane z alternatywnymi formami upamiętniania, ze szczególnym uwzględnieniem koncepcji kontrapomników, wypracowanej w latach 90. XX wieku przez amerykańskiego badacza Jamesa E. Younga. Autor dowodzi, że podczas gdy tradycyjne pomniki, w kontakcie z którymi odbiorca sprowadzany jest do roli biernego obserwatora, same „wykonują pracę pamięci”, przez co zwalniają niejako społeczność od „obowiązku pamiętania”, alternatywne formy upamiętniania, realizowane jako działania performatywne bądź jako nietrwale czy znikające obiekty, mogą prowokować swą „nie-estetyczną” formą i zachęcać odbiorców do brania na siebie odpowiedzialności za pamięć o przeszłości³. Drugi obszar refleksji teoretycznej, rozwijany m.in. na gruncie historii sztuki oraz szeroko rozumianych nauk o kulturze, dotyczy obecności pomników i działań upamiętniających w przestrzeni miejskiej. Punktem odniesienia dla prezentowanych rozważań są tu teksty Haliny Taborskiej, odnoszące się do sztuki publicznej⁴ oraz prace Izabeli Skórzyńskiej, dotyczące różnych form obecności (lub nieobecności) przeszłości we współczesnych przestrzeniach miejskich, a w szczególności do symbolicznej pracy z tą przeszłością, podejmowanej przez artystów, twórców teatru czy animatorów kultury⁵.

Przez kilkadziesiąt lat Lublin był wieloetnicznym i wielowyznaniowym miastem, w którym znaczącą rolę odgrywali Żydzi. Prawdopodobnie już od XV stulecia na terenach wokół zamkowego wzgórza rozwijała się dzielnica żydowska. Położona u podnóża lubelskiego Zamku, tuż przy murach miejskich, skomunikowana ze Starym Miastem przez Bramę Grodzką, stanowiła niejako odrębny organizm miejski, w oficjalnych dokumentach nazywany „miastem żydowskim”. W XVI i pierwszej połowie XVII wieku dzielnica na Podzamczu pozostawała ważnym centrum społecznego, religijnego i kulturalnego życia miejscowej wspólnoty, a także jednym z najważniejszych ośrodków żydowskich w Rzeczypospolitej. Żyło tu wielu wybitnych talmudystów, działały hebrajskie drukarnie oraz jesziwa, której przełożony – na mocy uzyskanego w 1567 roku przywileju królewskiego – miał prawo używać tytułu *rector*. Żydowskie Podzamcze, zniszczone na skutek

³ Zob. m.in.: J.E. YOUNG, *The Counter-Monument: Memory against Itself in Germany Today*, „Critical Inquiry” 1992, nr 2, s. 271 n.; TENZE, *The Texture of Memory. Holocaust Memorial and Meaning*, New Haven–London 1993, s. 2-13 n., 27 n.; H. TABORSKA, *Współczesna sztuka publiczna. Działy i problemy*, Warszawa 1996, s. 55-56 n.

⁴ H. TABORSKA, *Współczesna sztuka publiczna*, s. 19-20; TAŻ, *Dylematy animacyjne współczesnej sztuki publicznej*, w: *Dylematy animacji kulturalnej*, red. J. Gajda, W. Żardecki, Lublin 2001, s. 229-230.

⁵ I. SKÓRZYŃSKA, *Widowiska przeszłości. Alternatywne polityki pamięci (1989-2009)*, Poznań 2010, s. 7 n.; TAŻ, *Inscenizacje pamięci: misteria nieobecności w Lublinie*, w: *Inscenizacje pamięci*, red. I. Skórzyńska, Ch. Lavrence, C. Pépina, Poznań 2007, s. 83-96.

siedemnastowiecznych wojen, odrodziło się w drugiej połowie XVIII wieku, zaś pod koniec stulecia, za sprawą charyzmatycznego cadyka Jaakowa Icchaka Horowica, zwanego Widzącym z Lublina, stało się znaczącym ośrodkiem chasydyzmu. W dwudziestoleciu międzywojennym Żydzi stanowili 1/3 mieszkańców miasta. Lublin był ważnym ośrodkiem żydowskiego życia społecznego, kulturalnego i oświatowego. Działały tu żydowskie partie polityczne, jesziwa oraz liczne szkoły i instytucje edukacyjne, organizacje sportowe, towarzystwa społeczno-kulturalne i dobroczynne, ukazywało się wiele czasopism wydawanych w języku jidysz, hebrajskim i polskim.

W marcu 1941 roku na terenie Podzamcza utworzono getto, do którego okupanci przesiedlili żydowskich mieszkańców Lublina. Wiosną 1942 roku, po deportacji większości z nich do obozu zagłady w Bełżcu oraz przeniesieniu pozostałych do wtórnego getta na Majdanie Tatarskim, rozpoczęto wyburzanie Podzamcza. Po wojnie w miejscu dzielnicy żydowskiej utworzono nową strukturę architektoniczno-urbanistyczną, operującą otwartą, niezabudowaną przestrzenią, obejmującą rozległy plac (Plac Zebrań Ludowych, obecnie: Plac Zamkowy), tereny zielone i nowe arterie komunikacyjne, przecinające obszar objęty wcześniej zwartą zabudową miejską. Choć jak dotąd nie udało się dotrzeć do dokumentów wyjaśniających okoliczności powstania planów przebudowy Podzamcza, można przypuszczać iż decyzje w tej sprawie miały – przynajmniej po części – charakter polityczny oraz że stało za nimi dążenie do usuwania śladów żydowskiej obecności z tej części miasta.

Po II wojnie światowej problematyka żydowska (w tym kwestie związane z Zagładą) była marginalizowana i podporządkowana celom politycznym⁶, m.in. legitymizacji władzy i nowego porządku społeczno-politycznego. Znajdowało to wyraz w programach nauczania i podręcznikach szkolnych, w obszarze upamiętniania, w edukacji akademickiej oraz w działalności muzeów – miejsc pamięci⁷. Dopiero od lat 80., a w szczególności w latach 90. XX wieku, na skutek przemian, jakie nastąpiły po 1989 roku, zarówno w Lublinie, jak i w innych miastach, na szerszą skalę zaczęto podejmować zagadnienia związane z historią i kulturą Żydów, stosunków polsko-żydowskich i Zagłady. Pojawiły się wówczas inicjatywy na rzecz badania i przywracania pamięci o dawnym wieloetnicznym i wie-

⁶ Zob. M. BILEWICZ, *Spoleczna pamięć Holokaustu i Auschwitz wśród licealistów: wokół projektu badawczego „Trudne pytania”*, w: *Auschwitz i Holokaust. Dylematy i wyzwania polskiej edukacji*, red. P. Trojański, Oświęcim 2008, s. 27.

⁷ Zob. R. KUWAŁEK, *Obozy koncentracyjne i ośrodki zagłady jako miejsca pamięci*, w: *Następstwa Zagłady*, red. M. Adamczyk-Garbowska, F. Tych, Warszawa 2011, s. 494 n.

lowyznaniowym charakterze Rzeczypospolitej, podejmowano debaty publiczne, odnoszące się do tych kwestii.

Choć pierwsze inicjatywy na rzecz upamiętniania lubelskich Żydów realizowane były zaraz po zakończeniu wojny, a także w latach 60. i 70. XX wieku, z inicjatywy osób prywatnych, lokalnych instytucji oraz istniejących na Zachodzie wspólnot zrzeszających przedwojennych mieszkańców Lublina oraz ich potomków, dopiero w latach 90. podjęto systematyczne, prowadzone na szerszą skalę działania ukierunkowane na odkrywanie oraz popularyzowanie wiedzy o historii i kulturze zgładzonej społeczności. Organizowane były sesje i konferencje, wydawano naukowe i popularnonaukowe publikacje, powstawały audycje radiowe i filmy dokumentalne, przygotowywano wystawy, tworzone witryny internetowe zawierające materiały odnoszące się do tej problematyki. Podejmowane były także różnego rodzaju inicjatywy na rzecz upamiętnienia Zagłady oraz przywracania pamięci o nieistniejącej dzielnicy na Podzamczu, a także projekty związane z oznaczaniem i opisywaniem poszczególnych miejsc i obiektów (w tym także nieistniejących). Choć na coraz szerszą skalę podejmowane były także badania nad Holokaustem, faktyczne „miejsca Zagłady”, tj. miejsca, w których rozgrywały się kolejne jej etapy (obozy różnego typu, getto na Podzamczu, getto na Majdanie Tatarskim, Umschlagplatz na terenie dawnej rzeźni miejskiej, miejsca egzekucji) przez wiele lat pozostawały w znacznym stopniu obszarami pustki i niepamięci⁸, wymagającymi uwagi oraz upamiętnienia.

2. UPAMIĘTNIE NIA LUBELSKICH ŻYDÓW I ICH ZAGŁADY W PRZESTRZENI MIASTA

Na podstawie przeprowadzonych badań terenowych i kwerend archiwalnych oraz w nawiązaniu do koncepcji zaproponowanej przez J.E. Younga, na potrzeby prowadzonych poniżej analiz wyodrębnione zostały dwie zasadnicze kategorie, odnoszące się do różnych sposobów upamiętniania lubelskich Żydów. Pierwsza obejmuje upamiętnienia tradycyjne, tj. pomniki wielkogabarytowe, płyty, stele pamiątkowe i tablice informacyjno-upamiętniające, druga to obiekty i działania, które określić można mianem kontrapomników, tj. służące upamiętnieniu „niepomnikowe” formy artystyczne oraz działania performatywne, mające bądź to

⁸ Sformułowanie za: H. TABORSKA, *Obszary Zagłady*, w: *Pamięć Shoah. Kulturowe reprezentacje i praktyki upamiętniania*, red. T. Majewski, A. Zeidler-Janiszewska, M. Wójcik, Łódź 2009, s. 19.

jednorazowy charakter, bądź też powtarzane cyklicznie (np. corocznie) dla uczczenia określonych wydarzeń.

2.1. UPAMIĘTNIEŃ TRADYCYJNE: POMNIKI, PŁYTY, STELE PAMIĄTKOWE I TABLICE

W grupie upamiętnień tradycyjnych wskazać można kilka typów obiektów należących do różnych kategorii, wyodrębnionych ze względu na formę oraz na przedmiot upamiętnienia. Ze względu na formę wyodrębniono trzy główne kategorie obiektów: monumentalne założenia pomnikowe (architektoniczno-rzeźbiarskie lub rzeźbiarskie), wolnostojące płyty i stele pamiątkowe z tablicami o charakterze informacyjno-upamiętniającym oraz tablice informacyjne na budynkach, mające po części także upamiętniający charakter. Ze względu na przedmiot upamiętnienia wyodrębniono obiekty upamiętniające wydarzenia, upamiętniające miejsca i budynki oraz upamiętniające poszczególne osoby lub grupy osób. Kategorie te, nakładające się na siebie i nierozłączne, będą punktem odniesienia dla prezentacji i analizy zebranego materiału, dotyczącego obiektów i działań upamiętniających, prowadzonej w układzie po części chronologicznym, po części problemowym.

Spośród 78 lubelskich pomników, tj. realizacji o charakterze architektoniczno-rzeźbiarskim bądź rzeźbiarskim, obecnych w przestrzeni miasta, skatalogowanych przez Kazimierza Ożoga w 2014 roku⁹, pięć upamiętnia zagładę Żydów. Trzy spośród nich znajdują się w dzielnicy Kalinowszczyzna, na ogrodzonym, zamkniętym terenie nowego kirkutu przy ul. Walecznych 5 (tj. w południowej części cmentarza): wzniesiony w 1947 roku Pomnik Pomordowanych w Latach 1939-1944 Żydów, Pomnik Pamięci Ofiar Getta i Zwycięstwa nad Faszyzmem, odsłonięty w 1987 roku oraz pomnik na grobie 190 Żydów zamordowanych w 1942 roku w czasie likwidacji getta na Majdanie Tatarskim z 1992 roku.

Czwarty pomnik, wystawiony na początku lat 90. XX wieku, określane w literaturze mianem ohelu lub lapidarium, mieści się na otwartym placu, będącym północną, tzw. „okupacyjną” częścią nowego kirkutu, oddzieloną od starszej, południowej części nekropolii ul. Władysława Andersa (pierwotnie: Włodzimierza Lenina), która poprowadzona po wojnie, przecięła teren cmentarza żydowskiego przy ul. Walecznych oraz pobliskiego cmentarza katolickiego przy ul. Unickiej. Piąty – to Pomnik Ofiar Eksterminacji Ludności Żydowskiej, zrealizowany w 1963 roku, pierwotnie usytuowany na Placu Ofiar Getta, tj. na skwerze pomiędzy ul. Lubartowską a Świętoduską (wcześniej: Hanki Sawickiej), obecnie na

⁹ K.S. OŻÓG, *Pomniki Lublina*, Lublin 2014.

placyku przy szkole podstawowej nr 24 przy zbiegu ul. Niecałej i Radziwiłłowskiej.

Do pomników upamiętniających Żydów K. Ożóg zalicza ponadto – niejako wbrew pierwotnym założeniom i – jak się wydaje – niezgodnie z historycznymi realiami epoki – wzniesiony w 1969 roku Pomnik Walki i Męczeństwa na terenie byłego obozu na Majdanku.

Najstarszy monument upamiętniający ofiary Zagłady – Pomnik Pomordowanych w latach 1939-1944 Żydów Lublina, wystawiony został przez miejscowe organizacje żydowskie 7 IX 1947 roku, na terenie kirkutu przy ul. Walecznych. Ma on formę wysokiej steli wykonanej z betonu, z umieszczonym na froncie reliefem z motywem stylizowanej, zgeometryzowanej menory. W 1996 roku na murku przylegającym do pomnika umieszczono granitowe płyty z napisami dedykacyjnymi w języku polskim, hebrajskim oraz jidysz¹⁰.

Kolejny – chronologicznie – monument to Pomnik Ofiar Eksterminacji Ludności Żydowskiej (określany także jako Pomnik ku Czcii Pomordowanych Żydów Lubelszczyzny, Pomnik ku czci żydowskich ofiar hitleryzmu lub Pomnik Ofiar Getta). Zrealizowany według projektu Janusza Tarabudy i Bogumiła Zagajewskiego, wzniesiony dzięki wsparciu finansowemu związków i stowarzyszeń żydowskich, został odsłonięty 10 XI 1963 roku. Pod monumentem, usytuowanym wówczas na skwerze pomiędzy ul. Lubartowską a Świętoduską (wówczas Hanki Sawickiej), złożone zostały urny z prochami Żydów pomordowanych w obozach na Majdanku, w Bełżcu i Sobiborze oraz rozstrzelanych w Lesie Krępieckim pod Lublinem. Odlany z patynowanego brązu, ma formę bryły będącej połączeniem obelisku i steli zamkniętej od góry półkolistym łukiem, z odcisniętymi na powierzchni, opracowanymi negatywowo kształtami przypominającymi fragmenty ludzkich postaci. Od frontu, na licu cokołu, wyryto nazwy miejscowości z terenu Lubelszczyzny, w których ginęli Żydzi (Zamość, Krępiec, Sobibór, Majdanek, Bełżec, Trawniki, Poniatoła, Budzyń). Na tylnej ścianie pomnika umieszczono napis dedykacyjny oraz dwujęzyczną (w języku polskim oraz jidysz) inskrypcję – fragment z *Pieśni o zamordowanym żydowskim narodzie* Icchoka Kacenelsona: „W każdej garstce popiołu szukam swoich bliźnich”¹¹. Na

¹⁰ Dane o pomniku za: K. GERŁOWSKA, *Pomnik Pomordowanych w latach 1939-44 Żydów Lublina*, Karta miejsca pamięci narodowej nr 157, wrzesień 1994 r., Państwowa Służba Ochrony Zabytków o/woj. w Lublinie; zob. R. KUWAŁEK, *Obozy koncentracyjne i ośrodki*, s. 500 n.

¹¹ Dane o pomniku za: K. GERŁOWSKA, *Pomnik Ofiar Eksterminacji Ludności Żydowskiej*, Karta miejsca pamięci narodowej nr 144, lipiec 1994 r., Państwowa Służba Ochrony Zabytków o/woj. w Lublinie; zob. R. KUWAŁEK, *Obozy koncentracyjne i ośrodki*, s. 510-513; K.S. OŻÓG, *Pomniki Lublina*, s. 29-34.

początku 2007 roku, w związku z planowaną przebudową placu, pomnik przeniesiono na teren dziedzińca przy Szkole Podstawowej nr 24 przy zbiegu ul. Radziwiłłowskiej i Niecałej, gdzie znajduje się on do dziś (maj 2017 roku).

Trzeci monument – Pomnik Pamięci Ofiar Getta i Zwycięstwa nad Faszyzmem, mieszczący się na terenie nowego kirkutu przy ul. Walecznych, powstał z inicjatywy organizacji żydowskich przy finansowym wsparciu Urzędu Miejskiego w Lublinie. Według pierwotnych zamierzeń miał zostać odsłonięty 9 V 1985 roku dla uczczenia czterdziestej rocznicy zwycięstwa nad faszyzmem, faktyczne odsłonięcie nastąpiło jednak dopiero 9 XI 1987 roku, w 45. rocznicę likwidacji getta na Majdanie Tatarskim¹². Pomnik wykonany według projektu artysty rzeźbiarza Sławomira Mieleszki, ma formę stylizowanej menory. W 2008 roku, na kamiennej płycie będącej częścią cokołu, na którym ustawiono pomnik, umieszczono metalową tablicę dedykacyjną z napisami w języku hebrajskim i angielskim, upamiętniającą dzieci z żydowskiego sierocińca przy ul. Grodzkiej, pomordowane przez hitlerowców w marcu 1942 roku.

9 XI 1992 roku, w pięćdziesiątą rocznicę likwidacji getta na Majdanie Tatarskim, na terenie nowego kirkutu pojawił się kolejny pomnik upamiętniający lubelskich Żydów. Wystawiono go nad mogiłą, w której 26 VII 1990 roku pochowano szczątki 190 osób zamordowanych w czasie likwidacji wtórnego getta, odkrytych w zbiorowej mogile odnalezionej w kwietniu 1988 roku podczas prac budowlanych, prowadzonych przy ul. Pogodnej. Pomnik, wzniesiony według projektu Andrzeja Trzecińskiego, dzięki staraniom osób prywatnych i organizacji żydowskich¹³, ma formę repliki fragmentu pierwotnego, ceglanego muru ogrodzeniowego cmentarza, w którego polach umieszczono granitowe tablice z napisami w języku polskim i hebrajskim.

7 VI 1993 roku, z fundacji Sary i Manfreda Bass-Frenkel, na tzw. okupacyjnej części nowego cmentarza żydowskiego przy ul. Walecznych, gdzie w czasie II wojny światowej chowano zmarłych mieszkańców getta, na otwartym placu położonym po drugiej stronie ul. Władysława Andersa, częściowo ogrodzonym pojedynczymi przesłami w formie steli, został wzniesiony kolejny pomnik, wykonany z betonu, w postaci architektoniczno-rzeźbiarskiej struktury nawiązującej kształ-

¹² Dane o pomniku za: K. GERŁOWSKA, *Pomnik Pamięci Ofiar Getta i Zwycięstwa nad Faszyzmem*, Karta miejsca pamięci narodowej nr 157, wrzesień 1994 r., Państwowa Służba Ochrony Zabytków o/woj. w Lublinie; zob. K.S. OŻÓG, *Pomniki Lublina*, s. 27, 34, 140.

¹³ Dane o pomniku za: K. GERŁOWSKA, *Pomnik na grobie 190 żydów zamordowanych w getcie na Majdanie Tatarskim*, Karta miejsca pamięci narodowej nr 157, grudzień 1996 r., Państwowa Służba Ochrony Zabytków o/woj. w Lublinie; zob. B. ZYLBERBERG, *In hajntikn Lublin*, „Kol Lublin” 1990, nr 26, s. 43.

tem do formy ohelu. Stanowi on pomieszczenie skonstruowane z trzech ścian przykrytych nachyloną płytą-stropem, zamknięte kamiennymi płytami w formie stylizowanych stel i ażurową, żeliwną furtką nawiązującą do formy menory¹⁴. W pomieszczeniu mieści się lapidarium: pod pochyłym stropem, w trójkątną ścianę wmurowane zostały fragmenty macew odnalezionych przy porządkowaniu terenu. Projektantem całości był architekt Stanisław Machnik; projektantem i wykonawcą ogrodzenia z segmentów o kształcie zamkniętych półkoleń stel – rzeźbiarz Dobrosław Bagiński.

W przestrzeni miasta znajdują się także inne pomniki odnoszące się do wydarzeń z czasów II wojny światowej, na których zostały przywołane nazwiska osób narodowości żydowskiej: wystawiony w 1978 roku pomnik przy ul. Chodźki, w miejscu masowej egzekucji mieszkańców Lublina, w tym Żydów¹⁵; odsłonięty w 1987 roku Pomnik Obrońców Lublina z września 1939 roku przy ul. Zana, autorstwa Jerzego Kierskiego, na którym wyryto nazwiska żydowskich zabitych¹⁶, oraz pomnik według projektu Tadeusza Skwarczyńskiego na terenie cmentarza przy ul. Lipowej, upamiętniający ofiary lubelskiego Zamku, w tym około 100 Żydów, rozstrzelanych przez Niemców 22 VII 1944 roku.

Do obiektów upamiętniających Zagładę Żydów niektórzy badacze, w tym m.in. Kazimierz Ożóg, zaliczają także Pomnik Walki i Męczeństwa (określany również jako Pomnik Ofiar Majdanka, Pomnik – Mauzoleum Ofiar Faszyzmu, Pomnik Walki i Męczeństwa Narodu Żydowskiego i Innych Narodów), znajdujący się na terenie Państwowego Muzeum na Majdanku, przy ul. Męczenników Majdanka 67. Monumentalne założenie zaprojektowane przez gdańskiego artystę Wiktora Tołkina, zrealizowane w latach 1968-1969, odsłonięto 21 IX 1969 roku – w 25. rocznicę wyzwolenia obozu. Pomnik składa się z trzech części: struktury rzeźbiarskiej tj. bryły pomnika, określanego mianem „Bramy”, Mauzoleum – ujmującego w architektoniczną formę usypany w 1947 roku kopiec, zawierający zmieszane z ziemią prochy ofiar oraz biegnącą wzdłuż pól więźniarskich Drogę Hołdu i Pamięci¹⁷.

¹⁴ Por. K.S. OŻÓG, *Pomniki Lublina*, s. 34.

¹⁵ Tamże, s. 27.

¹⁶ Tamże, s. 140.

¹⁷ Więcej informacji dotyczących pomnika, zob.: K. GERŁOWSKA, *Pomnik Walki i Męczeństwa z Drogi Hołdu i Pamięci oraz Mauzoleum*, Karta miejsca pamięci narodowej nr 144, wrzesień 1994 r., Państwowa Służba Ochrony Zabytków o/woj. w Lublinie; zob. K.S. OŻÓG, *Pomniki Lublina*, s. 14 n.; K. BANACH, *Działalność wystawiennicza Państwowego Muzeum na Majdanku w latach 1944-2014*, „Zeszyty Majdanka” 26(2014), s. 295 n.; T. KRANZ, *Majdanek: pomnik i miejsce pamięci*, w: *Ścieżki pamięci: żydowskie miasto w Lublinie: losy, miejsca, historia*, red. J.J. Bojarski, Lublin–Rishon LeZion 2002, s. 156.

Odwołując się do realiów historycznych epoki, w której powstał pomnik, trudno bez zastrzeżeń zgodzić się z opinią K. Ożoga. Monument wzniesiono w okresie, kiedy w oficjalnym dyskursie historycznym Majdanek był określany jako obóz zagłady ludności polskiej, zaś w relacjach prasowych z uroczystości odsłonięcia pomnika nie wspomniano o jego żydowskich więźniach¹⁸. Jednocześnie jednak, ze względu na fakt, iż wśród ofiar Majdanka większość stanowili Żydzi, zaś cały teren obozu postrzegać należy jako swego rodzaju przestrzeń upamiętniania, interpretację K. Ożoga można uznać za próbę wtórnego przypisywania temu obiektowi niezamierzonych – jak się wydaje – przez samego autora pomnika znaczeń odnoszących się do upamiętniania Zagłady.

Osobna kategoria obiektów upamiętniających lubelskich Żydów to wolnostojące płyty i stele z tablicami, niemające monumentalnej formy architektonicznej i pełniące przede wszystkim funkcje informacyjne, choć jednocześnie stanowiące formę upamiętnienia. W przestrzeni Lublina można wskazać pięć tego typu obiektów: trzy odnoszą się do Podzamcza, czwarty do dzielnicy na Wieniawie, piąty jest poświęcony ofiarom egzekucji tzw. Erntefest.

Dwa należące do tej kategorii obiekty to stele o formie zbliżonej do prostopadłościanu, wykonane z białego piaskowca, z tablicami informacyjno-upamiętniającymi z czarnego granitu, odsłonięte we wrześniu 1987 roku na terenie nieistniejącej dzielnicy żydowskiej. Pierwsza, umieszczona przy schodach prowadzących do Zamku, ma na tablicy wykuty schematyczny plan dzielnicy na Podzamczu, na którym zaznaczono Zamek i najważniejsze (nieistniejące już) ulice oraz rzekę Czechówkę, z nazwami w języku polskim i jidysz oraz z napisem informacyjnym¹⁹. Druga stela, wystawiona przy północnym stoku Wzgórza Zamkowego, upamiętnia miejsce, gdzie niegdyś mieściła się Wielka Synagoga. Na granitowej tablicy znajdują się napisy informacyjne w języku polskim, jidysz i hebrajskim²⁰. Tuż obok, w maju 2001 roku umieszczono trzecie upamiętnienie – tablicę z brązu z płaskorzeźbionym wizerunkiem synagogi, wykonaną przez lubelskiego artystę Leszka Rymczuka. Czwarte upamiętnienie to ufundowana w 2009 roku i wystawiona z inicjatywy Gminy Żydowskiej w Warszawie kamienna stela zwieńczona półkuliście, z napisami w językach polskim, angielskim i hebrajskim, upamiętnia-

¹⁸ Za: R. KUWAŁEK, *Obozy koncentracyjne i ośrodki*, s. 517-18; K. BANACH, *Działalność wystawiennicza*, s. 295.

¹⁹ K. GERŁOWSKA, *Pomnik z planem nieistniejącej dzielnicy żydowskiej*, Karta miejsca pamięci narodowej nr 69, listopad 1994 r., Państwowa Służba Ochrony Zabytków o/woj. w Lublinie; zob. K.S. OŻÓG, *Pomniki Lublina*, s. 34.

²⁰ K. GERŁOWSKA, *Pomnik z planem nieistniejącej dzielnicy żydowskiej*, Karta miejsca pamięci narodowej nr 107, listopad 1994 r., Państwowa Służba Ochrony Zabytków o/woj. w Lublinie.

jąca kirkut na Wieniawie przy ul. Czechowskiej. Znajduje się ona na fragmencie nekropolii zdewastowanej w czasie okupacji i przekształconej przez Niemców w stadion sportowy.

Piąte upamiętnienie – ufundowane w 2003 roku – znajduje się na terenie byłego obozu na Majdanku, w pobliżu Mauzoleum i rowów egzekucyjnych. Jest to stela z tablicą informacyjną, upamiętniająca ofiary masowej egzekucji z 3 XI 1943 roku (akcja „Erntefest”), w czasie której Niemcy rozstrzelali około 18 000 Żydów z obozu na Majdanku, z obozu jenieckiego na Lipowej i z obozu na Flugplatzu. Wykonane z piaskowca upamiętnienie ma formę kamienia w kształcie steli, na której umieszczono prostokątną, zwieńczoną półkolistą płytę sjenitową z tekstem informacyjnym w języku polskim i angielskim. Na rewersie steli znajduje się tabliczka z informacją o fundatorach. Kamień stanął w miejscu wcześniejszego obiektu – skromnej granitowej tablicy z napisem informacyjnym, postawionej na betonowym, niskim cokole²¹.

Do grupy upamiętnień tradycyjnych zaliczyć można także kilkanaście umieszczonych na budynkach tablic upamiętniających miejsca i obiekty związane z historią i kulturą lubelskich Żydów, tj. przede wszystkim zachowane budynki należące do gminy żydowskiej i pełniące istotne funkcje w okresie międzywojennym, w czasie okupacji oraz po zakończeniu wojny, a także budynki, których dzieje związane były z postaciami historycznymi.

W drugiej połowie lat 80. XX wieku, za pomocą niewielkich tablic z czarnego granitu z napisami w języku polskim i jidysz, upamiętnione zostały istniejące obiekty znajdujące się na Starym Mieście i przy ul. Lubartowskiej, należące niegdyś do gminy i mające szczególne znaczenie w dziejach lubelskich Żydów, tj. budynek przy ul. Grodzkiej 11, obecnie Dom Kultury „Pod Akacją”, gdzie niegdyś mieścił się sierociniec dla żydowskich dzieci oraz przytułek dla starców i kalek, zamordowanych wraz z nauczycielkami na Tatarach w 1942 roku; budynek przy ul. Noworybnej 3, mieszczący w latach 1944-1945 siedzibę Centralnego Komitetu Żydów w Polsce, a następnie Wojewódzkiego Komitetu Żydów w Lublinie; dawny szpital żydowski przy ul. Lubartowskiej 83 (obecnie szpital ginekologiczno-położniczy); Dom Ludowy im. I.L. Pereca przy ul. Szkolnej 18 (obecnie siedziba lubelskiego NFZ); a także budynek, w którym znajdowała się bożnica bractwa Chewra Nosim (Tragarzy zwłok) przy ul. Lubartowskiej 10 (obecnie izba pamięci Żydów Lubelskich). Podobną tablicą upamiętniona została także

²¹ Dane o pomniku za: K. GERŁOWSKA, *Pomnik Walki i Męczeństwa z Drogą Hołdu i Pamięci oraz Mauzoleum*, Karta miejsca pamięci narodowej nr 144, wrzesień 1994 r., Państwowa Służba Ochrony Zabytków o/woj. w Lublinie; zob. R. KUWAŁEK, *Obozy koncentracyjne i ośrodki*, s. 518-519; K.S. OŻÓG, *Pomniki Lublina*, s. 20, 166.

nieistniejąca synagoga na Piaskach przy ul. Kunickiego 9, na fundamentach której po wojnie wzniesiono budynek kościoła polskokatolickiego (tablica we wnętrzu świątyni z napisami w języku polskim i hebrajskim), nieistniejący dom Widzącego z Lublina, mieszczący się przy ul. Szerokiej 28 (odsłonięta 6 X 1997 roku tablica z napisami w języku polskim, jidysz i hebrajskim na elewacji budynku przy Placu Zamkowym 10), budynek dawnej jesziwy przy ul. Lubartowskiej 85, w którym obecnie mieści się hotel (tablica we wnętrzu synagogi, w języku angielskim, odsłonięta w roku 2007 po remoncie obiektu); dom, w którym urodziła się powieściopisarka Anna Langfus (odsłonięta 3 I 2008 roku tablica z piskowca z napisem w języku polskim, na elewacji budynku przy ul. Lubartowskiej 24). Za pomocą trzech tablic z napisami w języku polskim, angielskim i jidysz, umieszczonych w 2008 roku na elewacji w południowo-wschodniej części budynku centrum handlowego Plaza przy ul. Lipowej 13, upamiętniono znajdujący się niegdyś na tym terenie niemiecki obóz dla żydowskich jeńców – żołnierzy Wojska Polskiego. Niewielkie tablice informacyjne znajdują się także na murach okalających cmentarze żydowskie, tj. stary (ul. Kalinowszczyzna 5-7) i nowy (ul. Walecznych 5). Część spośród powyższych obiektów stanowi kolejne przystanki otwartego 29 VI 2001 roku Szlaku Pamięci Żydów Lubelskich, przygotowanego przez Lubelski Ośrodek Informacji Turystycznej. Na trasie długości około 2,5 km znajduje się trzynaście obiektów i miejsc istotnych dla historii lubelskich Żydów, oznaczonych biało-niebieskimi metalowymi tablicami informacyjnymi z opisami w języku polskim i angielskim. Szlak rozpoczyna się przy steli z planem dzielnicy żydowskiej, kończy przy Bramie Grodzkiej i obejmuje: miejsce po synagodze Maharszala, stary i nowy kirkut, budynek jesziwy, nowy szpital żydowski, bożnicę Chewra Nosim, Dom Ludowy im. I.L. Pereca, Pomnik Ofiar Getta, siedzibę Centralnego Komitetu Żydów w Polsce oraz Żydowski Dom Starców i Sierot.

Żydowskie ofiary II wojny światowej upamiętniają także pojedyncze nie-pomnikowe obiekty usytuowane na terenach lubelskich nekropolii, tj. fundowane przez rodziny ofiar kamienne tablice z nazwiskami pomordowanych w czasie Holokaustu bliskich, umieszczane na wewnętrznej części steli stanowiących ogrodzenie nowego kirkutu a także masowy grób żydowskich partyzantów, wystawiony 23 VII 1991 roku z inicjatywy Fundacji Sary i Manfreda Frenklów, znajdujący się na komunalnej części cmentarza przy ul. Lipowej, w pobliżu wejścia od strony ul. Białej.

Tablice pamiątkowe, umieszczane na budynkach lub innych elementach miejskiej zabudowy, upamiętniające postaci, miejsca, obiekty i wydarzenia związane z historią lubelskich Żydów, mają prostą, oszczędną formę, a ze względu na skromne rozmiary i usytuowanie, nie stanowią znaczących, widocznych obiektów w przestrzeni miasta. Liczne miejsca i obiekty, m.in. miejsce przy południowym

stoku Wzgórza Zamkowego, gdzie znajdowała się synagoga Saula Wahla czy synagoga na Kalinowszczyźnie, nie zostały zaznaczone w przestrzeni miejskiej. Nieupamiętniona pozostaje także studnia (struktura architektoniczna w formie ceglanego kiosku nakrytego metalowym dachem) z ok. 1865 roku na terenie dworca PKS, będąca jedynym zachowanym obiektem z zabudowy tej części dzielnicy żydowskiej na Podzamczu. Niektóre spośród pozostałych upamiętnień, jak choćby omówione wcześniej pomniki na zamkniętym terenie cmentarza przy ul. Walecznych czy tablica upamiętniająca cmentarz na Wieniawie są trudno dostępne i mało znane. Miejsca te, choć symbolicznie upamiętnione, nie funkcjonują – jak się wydaje – jako istotne „miejsca pamięci” i zdają się być raczej częścią złożonego krajobrazu niepamięci o zagładzonej społeczności żydowskiej.

2.2. KONTRPOMNIKI:

NIEPOMNIKOWE OBIEKTY ORAZ DZIAŁANIA PERFORMATYWNE

W latach 80. XX wieku, przeciwko dominującym w sztuce publicznej, tradycyjnym formom upamiętniania przeszłości, a w szczególności Zagłady, wystąpiło kilku przedstawicieli młodej generacji niemieckich artystów. Zakładając, że wszelkie formy upamiętniania Zagłady powinny pozostawać dalekie od monumentalizmu, uznali oni, że konwencjonalne pomniki, przyjmujące na siebie pracę pamięci, stawiają odbiorców w roli biernych obserwatorów, „zwalniając” ich tym samym z obowiązku pamiętania. Nietrwałe, znikające lub niewidoczne, prowokujące formą i niedające możliwości czerpania estetycznej przyjemności z ich oglądania, obiekty o charakterze *Gegen-Denkmal*, mające skłaniać do interakcji oraz do przejmowania przez odbiorców odpowiedzialności za zachowywanie pamięci, były przedmiotem badań Jamesa E. Younga, który rozpowszechnił koncepcję kontrapomników (przeciwpomników, antypomników, ang. *counter-monuments*).

Począwszy od lat 80. XX wieku na terenie Niemiec zrealizowanych zostało wiele działań artystycznych o charakterze kontrapomników, m.in.: „Fontanna” Horsta Hoheisel’a w Kassel – obiekt, będący repliką przedwojennej fontanny, lecz odwrócony i zagłębiony w ziemi a przez to niewidoczny; „Znikający pomnik” Jochena Gerza i Esther Shalev-Gerz na przedmieściach Hamburga – kolumna, pokrywana napisami przez mieszkańców i stopniowo zagłębiana w ziemię; czy instalacje świetlne i projekcje slajdów realizowane przez Shimona Attie i Norberta Radermachera w Berlinie²². Jednym z najpełniej realizujących założenia kontrapomnika, jako formy alternatywnej sztuki publicznej, jest przeprowa-

²² Więcej o realizacjach noszących cechy kontrapomników zob. J.E. YOUNG, *The Texture of Memory*, s. 17 n.; Ł. POSLUŠNY, *Przestrzenne formy upamiętniania Zagłady*, Kraków 2014, s. 70 n.

dzione w 1991 roku przez Jochena Gerza i grupę studentów Akademii Sztuk Pięknych w Saarbrücken działanie artystyczne: „2146 Kamieni: Pomnik przeciwko rasizmowi”. Z dziedzińca pałacu w Saarbrücken, gdzie w czasie II wojny światowej mieściła się siedziba gestapo, studenci wyjmowali kostki brukowe, na których grawerowali nazwy synagog i kirkutów zniszczonych podczas wojny. Kostki wracały na swe pierwotne miejsce, jednakże układano je napisem do dołu, tak iż „pomnik” pozostał niewidoczny. Choć przypuszcza się, iż wykradanie i grawerowanie kamieni brukowych faktycznie nie miało miejsca, a projekt był jedynie „konceptualną mistyfikacją”, operacja zyskała szeroki oddźwięk w mediach. Wiele osób odwiedzało plac, aby zobaczyć „niewidzialny pomnik”, realizując tym samym zamysł artysty, dążącego do wykreowania pomnika nie tyle w sensie fizycznym, ile w świadomości społecznej²³.

Dążenia do upamiętnienia przeszłości, a w szczególności Zagłady, w formie obiektów i działań noszących znamiona kontrapomników, nie są, jak wskazuje J.E. Young, typowe wyłącznie dla Niemiec. Poprzez kontrapomniki kwestionujące funkcję i pozycję tradycyjnych monumentów, artyści w wielu krajach wyrażali brak wiary w rzeczywiste oddziaływanie społeczne i edukacyjne konwencjonalnych form upamiętniania. W Lublinie w pracę na rzecz upamiętniania zgładzonej społeczności żydowskiej poprzez „pomniki alternatywne” angażowali się m.in. twórcy związani z ruchem kontrkulturowym lat 80. XX wieku, postrzegający realizację w obszarze sztuki publicznej jako istotne narzędzie zmiany społecznej oraz artyści młodego pokolenia, realizujący projekty mające na celu symboliczne przywoływanie pamięci o polsko-żydowskim Lublinie. Począwszy od lat 90., wśród artystycznych realizacji włączających się w przywracanie pamięci o Żydach i Zagładzie, posiadających przynajmniej niektóre cechy kontrapomników, wskazać można dwie zasadnicze kategorie dzieł: realizacje mające wymiar materialny, w tym: obiekty stałe i czasowe, takie jak instalacje, wystawy i murale oraz realizacje niematerialne, tj. działania performatywne, które za Izabelą Skórzyńską określić można jako „widowiska przeszłości” czy „inscenizacje pamięci”²⁴.

Wśród mających materialny wymiar prac upamiętniających lubelskich Żydów i ich zagładę oraz nieistniejącą dzielnicę żydowską można wskazać trzy podstawowe kategorie projektów. Pierwsza to pokazywane we wnętrzach budynków multimedialne wystawy o charakterze scenograficznych *environment*; druga to

²³ J.E. YOUNG, *Pamięć i kontrapamięć. W poszukiwaniu społecznej estetyki pomników Holokaustu*, w: *Reprezentacje Holokaustu*, wybór i oprac. J. Jarniewicz, M. Szuster, Kraków–Warszawa 2014, s. 42.

²⁴ I. SKÓRZYŃSKA, *Widowiska przeszłości*.

trwale i czasowe instalacje z wykorzystaniem tekstów lub zdjęć, realizowane w przestrzeni miasta, w tym murale. Trzecia kategoria obejmuje znajdujące się w przestrzeni miasta różnego typu obiekty, mające „nie-pomnikowy” charakter, nawiązujące do zapomnianych sensów oraz historycznych znaczeń, jakie niosą określone miejsca.

W pierwszej grupie wskazać należy przede wszystkim realizacje powstałe z inicjatywy lub przy współudziale Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN” – miejskiej instytucji kultury, podejmującej różnego rodzaju artystyczne i edukacyjne projekty osadzone w kontekście lokalnym, zorientowane na miejsce i odwołujące się do pamięci o polsko-żydowskiej przeszłości Lublina²⁵. Są to trzy wystawy pokazywane kolejno w Bramie Grodzkiej, będącej siedzibą Ośrodka: *Wielka Księga Miasta. Lublin w fotografii do 1939 roku* (1998), *Portret Miejsca. Makieta Lubelskiego Zespołu Staromiejskiego na 1939 roku* (1999) oraz *Lublin. Pamięć Miejsca* (2011). Każda z ekspozycji stanowi próbę przywołania i upamiętnienia, poprzez symboliczne (re-)konstruowanie – za pośrednictwem fotografii, tekstów literackich, dokumentów i wspomnień – przestrzeni nieistniejącej dzielnicy żydowskiej, w budynku, który przez kilkaset lat stanowił granicę pomiędzy żydowską i chrześcijańską częścią Lublina. Ze względu na sposób organizacji przestrzeni wystawienniczej, ekspozycje te przekraczają estetyczne i strukturalne granice pomiędzy spektaklem a wystawą. Zwiedzanie każdej z tych wystaw, mających po części charakter scenograficznych *environment* i zakorzenionych pod względem formalnym w estetyce przedstawień teatralnych, realizowanych przez Teatr NN na początku lat 90., wymaga aktywności odbiorców, tj. samodzielnego przemierzenia rozległej, przypominającej labirynt korytarzy, sal i schodów, przestrzeni, czytania tekstów i odsłuchiwania nagrań.

Kolejne dwie realizacje w formie multimedialnych instalacji, stanowiących rodzaj alternatywnego upamiętnienia, znajdują się w Państwowym Muzeum na Majdanku. *Shrine – Miejsce Pamięci Bezimiennnej Ofiary*, zaprojektowana w 1999 roku przez Tadeusza Mysłowskiego, mieści się w baraku nr 47. Instalację plastyczno-przestrzenną, złożoną z obrazów (rysunki), obiektów (m.in. leżących i zawieszonych tuż nad ziemią lamp-kokonów wykonanych z drutu kolczastego),

²⁵ Szerzej o działalności Ośrodka, zob. m.in.: M. KUBISZYN, *Edukacja wielokulturowa w środowisku lokalnym. Studium teoretyczno-empiryczne na przykładzie Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN” w Lublinie*, Toruń 2007, s. 159 n., 179 n., 228 n., 266 n.; TAŻ, *Pamięć – Miejsce – Obecność. Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN”: Studium przypadku*, w: *Tożsamość Gdańszczan. Budowanie na (nie)pamięci*, red. M. Mendel, A. Zwierchowska, Gdańsk 2010, s. 205-218; TAŻ, *Kontrmonumenty pamięci. Edukacja o Zagładzie w misteriach pamięci Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN” w Lublinie*, w: *Auschwitz i Holocaust*, s. 77-85.

dźwięków (nakładających się na siebie wspomnień byłych więźniów obozu) i światła, dopełnia kompozycja muzyczna autorstwa Zbigniewa Bargielskiego. Nawiązująca w swej formie do pomysłu wzniesienia na terenie byłego obozu ekumenicznej świątyni pokoju, będącej miejscem pojednania, instalacja ta ma inspirować i zachęcać odbiorców do samodzielnych poszukiwań i tworzenia własnych interpretacji²⁶.

Druga realizacja w formie plastyczno-dźwiękowego *environment* to wystawa *Elementarz*, prezentowana od 2003 roku w baraku nr 53, przygotowana według koncepcji Tomasza Pietrasiewicza, odwołująca się do losów najmłodszych więźniów obozu²⁷. Rezygnując z obiektów historycznych i przedmiotów związanych z dziejami obozu, autor stworzył złożoną konstrukcję narracyjną, oddziałującą poprzez przedmioty mające charakter symboliczny (betonowe studnie, gliniane tabliczki, szkielet wagonu towarowego) oraz poprzez warstwę dźwiękową, której integralnym elementem są wspomnienia byłych więźniów. Wystawa, zbudowana oszczędnymi środkami wyrazu i wykorzystująca rozwiązania scenograficzne, nie niesie wyraźnych przesłanek dydaktycznych, nie ma charakteru informacyjnego, natomiast oddziałuje silnie na poziomie emocjonalnym, m.in. poprzez operowanie prostą informacją oraz sugestią i teatralną atmosferą, kreowaną za pomocą światła i dźwięków, wykorzystującą brzmienie ludzkiego głosu w ciemności oraz opowieści naocznych świadków. Ekspozycja zachęca odbiorców do podejmowania aktywności (otwieranie szuflad, przesuwanie kart katalogowych, zagłębienie do wizjerów, pochylanie się nad tablicami z tekstami relacji i nad betonowymi studniami, z których słychać wspomnienia świadków), dzięki czemu mają oni możliwość zapoznania się z prezentowanymi treściami²⁸.

Wśród realizacji w przestrzeni miasta, powstałych z wykorzystaniem tekstów lub zdjęć, wskazać można dwie czasowe instalacje plastyczne oraz pięć murali.

W 2010 roku, w ramach drugiej edycji festiwalu *Open City*, izraelski artysta Ronen Eidelman przygotował instalację pt. *Comming out*. W oknach i drzwiach kamienic na Starym Mieście umieścił powiększone archiwalne fotografie ukazujące postaci Żydów wraz z tekstami odnoszącymi się do poczucia obcości i tajemnicy (np.: „Czy zawsze czułeś się inny od swoich przyjaciół?”, „Czy twoja babcia mamrocze przez sen w obcym języku?”). W ramach piątej edycji tego sa-

²⁶ Szerzej o instalacji zob. m.in. L. LAMENSKI, *Czarno-biały zapis emocji według Tadeusza Mysłowskiego*, „Akcent” 2009, nr 3, s. 167-177; T. KRANZ, *Majdanek*, s. 156.

²⁷ I. SKÓRZYŃSKA, *Widowiska przeszłości*, s. 268-281; A. ZIĘBIŃSKA-WITEK, *Historia w muzeach. Studium ekspozycji Holokaustu*, Lublin 2011, s. 204-214; K. BANACH, *Działalność wystawieniowa*, s. 304-305.

²⁸ Za: I. SKÓRZYŃSKA, *Widowiska przeszłości*, s. 281.

mego festiwalu, w 2013 roku, izraelski artysta Assaf Gruber, we współpracy z Ośrodkiem Brama Grodzka, zrealizował projekt odnoszący się do Podzamcza, wykorzystujący kody QR i odwołujący się do technologii poszerzonej rzeczywistości. Instalację nazwaną *Untitled* umieszczono przy Zamku, na szczycie wzgórza, z którego widoczna jest przestrzeń dawnej dzielnicy żydowskiej. Dzięki specjalnej aplikacji, po zeskanowaniu kodu QR możliwe było pobranie kilkunastosekundowej animacji pokazującej rekonstrukcję 3D (wirtualną makietę) tego miejsca przed 1939 rokiem²⁹.

W 2011 roku, w ramach trzeciej edycji festiwalu *Open City* na bocznej elewacji kamienicy mieszczącej się przy zbiegu ul. Jasnej i Ewangelickiej powstał wielkoformatowy mural przygotowany przez Mariusza Tarkawiana. Ma on formę wypisanego na całej połaci ściany szczytowej kamienicy tekstu piosenki *Gdzie jest ta uliczka? Gdzie jest ten dom?* w języku jidysz (*Wu iz dos gesele? Wu iz dos sztib?*). Praca przykuwa uwagę i niepokoi ze względu na wykorzystanie widocznych z daleka, dużych rozmiarów liter „odmiennego”, niezrozumiałego alfabetu, zwracając uwagę na nieobecność żydowskich mieszkańców w przestrzeni miasta i przesuwając kontekst znaczeniowy popularnej w języku polskim biesiadnej piosenki, poprzez odsłonięcie jej dramatycznego, nawiązującego do Zagłady sensu.

Jesienią 2016 roku, z inicjatywy Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN”, powstał mural upamiętniający dzielnicę na Podzamczu. Dzieło to wpisuje się w Szlak Pamięci i Zagłady Żydów Lubelskich, otwarty w marcu 2017 roku dla upamiętniania kolejnej rocznicy likwidacji lubelskiego getta. Praca zaprojektowana przez Jacka Rudzkiego jest czarno-białym kolażem oddanych w technice malarskiej fragmentów fotografii Stefana Kielszni, wykonanych w latach 30. XX wieku i ukazujących zamieszkiwane przed wojną przez Żydów ulice. Integralną częścią malowidła jest wiersz Jakuba Głatsztajna: *Lublin, moje święte miasto* oraz plan Lublina z 1928 roku wraz z dzielnicą żydowską. Mural umieszczony został na betonowej ścianie umacniającej brzegi rzeki Czechówki, przy alei Unii Lubelskiej, w pobliżu galerii handlowej Tarasy Zamkowe. Praca przywołuje obrazy dzielnicy w jej dawnej przestrzeni, ukazując zabudowę, mieszczące się na partarach kamienic sklepy i lokale usługowe wraz z szyldami w języku polskim oraz jidysz, a także postaci mieszkańców.

Wiosną 2017 roku na bocznych elewacjach kamienic przy ul. Lubartowskiej 47 (róg Ruskiej), Kowalskiej 3 i Lubartowskiej 70 wykonane zostały trzy kolejne murale stanowiące elementy Szlaku Pamięci i operujące fragmentami tekstów odnoszących się do Zagłady. W pierwszym przypadku jest to cytat z powieści Anny

²⁹ Zob. <https://m.youtube.com/watch?v=nBJm9iCfNOU> [dostęp: 11.11.2016].

Langfus – wspomnienie autorki dotyczące drutu kolczastego odgradzającego getto od pozostałej części miasta, w drugim – wiersz Julii Hartwig, będący poetyckim wspomnieniem spotkania z dawnymi żydowskimi koleżankami przy granicy getta w 1941 roku. Trzeci mural przedstawia fragmenty listu napisanego w języku jidysz, wysłanego z getta w Lublinie do adresata w getcie warszawskim, mówiące o dramatycznej sytuacji lubelskich Żydów pod koniec marca 1942 roku. Ze względu na usytuowanie murali (teren dawnej dzielnicy żydowskiej i getta) oraz na sposób wpisania ich w miejską przestrzeń (wyeksponowane na elewacjach budynków), a także z uwagi na prostotę i czytelny charakter przekazu, prace te wydają się mieć duży potencjał społecznego oddziaływania.

W ramach kategorii niepomnikowych obiektów upamiętniających wskazać można realizacje czasowe oraz stałe. Wśród projektów czasowych wyróżnić należy przygotowaną w ramach drugiej edycji festiwalu *Open City* w 2010 roku instalację świetlną pt. *Oko cadyka* autorstwa Jarosława Koziary. Usytuowana na środku Placu Zamkowego instalacja wykonana została z umieszczonych koncentrycznie prętów z osłonami z tkaniny i zamontowanymi pod spodem źródłami światła. Przypominając rozświetloną źrenicę oka, nawiązywała ona do tekstu *Oko cadyka* Władysława Panasza, poświęconego symbolicznym znaczeniom tego miejsca dla polsko-żydowskiej przeszłości Lublina. W ramach tej samej edycji festiwalu powstała także instalacja pt. *Luneta*, przygotowana przez warszawską artystkę Karolinę Bregułę. Umieszczona na Placu po Farze, przy murku od strony wschodniej luneta, obudowana metalową tubą w formie stożka, skierowana była na przestrzeń dawnej dzielnicy żydowskiej. Odbiorcy patrzący przez lunetę, przypominającą komercyjne przyrządy służące do oglądania z punktów widokowych odległych pejzaży, dzięki umieszczonemu we wnętrzu monitorowi, zamiast rzeczywistej panoramy, mogli zobaczyć wybrzeże morza w Izraelu i spacerujących wzdłuż niego mieszkańców kraju, machających w stronę obiektywu. Projekt ten, pośrednio odwołujący się do polsko-żydowskiej historii miasta, podejmuje też kwestie aktualne. Stawiając obserwatora w sytuacji symbolicznego „spotkania” z przedstawicielem innego narodu i kultury, podnosi zagadnienia wzajemnego postrzegania się oraz relacji pomiędzy Polakami i Żydami.

Wśród niepomnikowych obiektów upamiętniających, mających trwały charakter, wskazać należy *Latarnię pamięci*. Obiekt – jedna z ostatnich zachowanych przedwojennych latarni ulicznych – został wystawiony z inicjatywy Ośrodka Brama Grodzka jesienią 2004 roku w miejscu zbiegu nieistniejących ulic Podzamcza: Krawieckiej i Podwale. Świecąca się przez całą dobę latarnia stanowi formę alternatywnego upamiętnienia zniszczonej dzielnicy i jej wymordowanych

mieszkańców³⁰. Latarnia, zapalona podczas drugiej edycji *Misterium „Poemat o Miejsu”*, gdzie światło – jako symbol pamięci – odegrało szczególnie istotną rolę, „prowadząc” uczestników wydarzenia przez nieistniejącą dzielnicę żydowską spod Bramy Grodzkiej w kierunku miejsca przy północnym stoku Wzgórza Zamkowego, gdzie niegdyś znajdowała się synagoga Maharszala, pojawia się także w późniejszych działaniach Ośrodka. Od wiosny 2017 roku, Latarnia wraz z ustawioną przy niej betonową płytą z tekstem informacyjnym, stanowi część Szlaku Pamięci *Lublin. Pamięć Zagłady*.

Szczególnym miejscem związanym z Zagładą, które dopiero w 2017 roku doczekało się upamiętnienia w formie realizacji artystycznej, jest lubelski Umschlagplatz, tj. miejsce na terenie dawnej Rzeźni Miejskiej u zbiegu ul. Turystycznej i Zimnej, gdzie niegdyś znajdowała się rampa i bocznic kolejowa zbudowana w latach 20. XX wieku. W marcu i kwietniu 1942 roku do obozu zagłady w Bełżcu deportowano stąd pociągami towarowymi około 28 000 Żydów – mieszkańców getta na Podzamczu. Po wojnie Umschlagplatz nie został upamiętniony, zaś po zamknięciu działających tu Zakładów Mięsnych „Lubmeat”, architektura przedwojennego obiektu wraz z otaczającym teren ogrodzeniem i całym obszarem dawnej rzeźni, podlegała procesowi dewastacji, któremu towarzyszyło zanikanie pamięci o wydarzeniach z czasów okupacji.

Pierwsze działania na rzecz upamiętnienia Umschlagplatzu zostały podjęte w 1998 roku przez osobę prywatną. W 2002 roku, w 60. rocznicę likwidacji lubelskiego getta, na wewnętrznej części ogrodzenia od strony ul. Zimnej, zainstalowana została niewielka tablica informacyjno-upamiętniająca, wykonana z ocynkowanej blachy, ufundowana przez Gminę Wyznaniową Żydowską w Warszawie. Umieszczono tam także symboliczny fragment torów. W 2005 roku w sprawę upamiętnienia lubelskiego Umschlagplatzu zaangażował się Andrzej Przewoźnik, sekretarz Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, podejmując rozmowy z ówczesnym wojewodą lubelskim. W 2007 roku działka przy ul. Zimnej została wykupiona przez wojewodę i przekazana miastu, a następnie – we wrześniu 2008 roku – przekazana pod zarząd Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN”, z przeznaczeniem na przekształcenie go w miejsce pamięci. W 2009 roku Ośrodek wraz z Urzędem Miasta ogłosił konkurs na opracowanie projektu zagospodarowania terenu i stworzenia trwałej formy przestrzennej o charakterze upamiętniającym pod nazwą Lubelski Plac Śmierci. Konkurs, którego rozstrzygnięcie nastąpiło

³⁰ T. PIETRASIEWICZ, *Kręgi Pamięci*, Lublin 2013, s. 52; TENŻE, *Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN” 1990-2010. Artystyczne i animatorskie działania w przestrzeni miasta związane z Pamięcią*, Lublin 2010, s. 77-79.

9 maja tego samego roku, spotkał się z dużym zainteresowaniem twórców, jednakże żadnej spośród 26 nadesłanych prac nie przyznano pierwszej nagrody. Drugą nagrodę otrzymała koncepcja Karola Badyny z Pracowni Rzeźby FORMA w Krakowie, jednakże ze względu na wysokie koszty tego projektu, do realizacji wybrano ostatecznie projekt przygotowany przez Biuro Architektoniczne Stelmach i Partnerzy, które w konkursie otrzymało wyróżnienie. Obiekt w formie betonowo-ziemnego bloku, pomimo pozyskania odpowiednich środków finansowych, nie został zrealizowany ze względów administracyjno-prawnych.

Mimo szerokiego oddźwięku w lokalnej prasie³¹ projekt wystawienia pomnika na Umschlagplatzu początkowo nie zyskał szerszego społecznego poparcia. Świadczyć o tym mogą choćby wypowiedzi mieszkańców Lublina, publikowane w latach 2005, 2006, 2009 i 2012 na forach internetowych jako komentarze do tekstów prasowych, dotyczących upamiętnienia Umschlagplatzu, które w 2014 roku stały się przedmiotem badań prowadzonych przez Magdalenę Stefańską w ramach przygotowywania pracy licencjackiej. Analiza opublikowanych komentarzy wykazała, że oprócz licznych sformułowań mających charakter żartów na tle rasowym czy odniesień do teorii spiskowych, pojawiły się tam także wypowiedzi krytycznie odnoszące się do sposobu przeprowadzenia konkursu oraz do samego projektu. Część autorów wyraziła sprzeciw wobec jakichkolwiek form upamiętniania Umschlagplatzu, wskazując na wysokie koszty inwestycji oraz na dużą liczbę istniejących już w mieście pomników. Jedynie niewielka grupa poparła projekt, argumentując, iż wymordowani Żydzi byli polskimi obywatelami oraz członkami lokalnej wspólnoty³².

Odwołując się do literatury przedmiotu można stwierdzić, że negatywny oddźwięk, z jakim spotkał się projekt realizacji artystycznej w miejscu lubelskiego Placu Śmierci, odzwierciedla szersze problemy związane z upamiętnianiem Zagłady w Polsce. Pomimo że, jak wskazują badania, II wojna światowa pozostaje ważnym elementem pamięci społecznej Polaków, pamięć o przymusowych przesiedleniach, gettach, obozach pracy, Umschlagplatzach i marszach śmierci jest w znacznym stopniu marginalizowana oraz w niewielkim stopniu obecna w spo-

³¹ Zob. J. PLESZYŃSKI, *Lubelski Umschlagplatz*, „Gazeta w Lublinie” 2000, nr 163, s. 3; G. JÓZEF-CZUK, *Zapomniany Umschlagplatz*, „Gazeta w Lublinie” 2005, nr 60, s. 5; P.P. RESZKA, *Plac śmierci będzie wreszcie uporządkowany*, „Gazeta w Lublinie” 2007, nr 252, s. 3; K. SMOLEŃ, *Upamiętnić plac przy ulicy Turystycznej*, „Gazeta w Lublinie” 2009, nr 158, s. 4; G. JÓZEF-CZUK, *Konkurs na pomnik dla lubelskiego „placu śmierci”*, „Gazeta w Lublinie” 2009 nr 260, s. 5; TENŻE, *Menora nad torami*, „Gazeta w Lublinie” 2009, nr 264, s. 1.

³² M. STEFAŃSKA, *Problem pomnika na Umschlagplatzu w Lublinie w świetle współczesnych koncepcji i teorii upamiętniania przeszłości*, praca licencjacka napisana w Zakładzie Kultury i Historii Żydów UMCS, Lublin 2014, s. 29-33.

łecznej świadomości³³. Zagłada, a w szczególności wydarzenia, które rozegrały się na poziomie lokalnym, są często postrzegane jako niebędące istotną częścią historii „własnej grupy” (zarówno w sensie narodowym, jak i w sensie wspólnoty lokalnej) i jedynie w małym zakresie pozostają objęte „wołą upamiętniania”, rozumianą jako świadome i celowe dążenie do zachowania pamięci.

W lutym 2012 roku wydzielonemu fragmentowi terenu dawnej rzeźni nadano status miejsca pamięci, dzięki czemu zyskał on ochronę prawną. Upamiętniająca lubelski Umschlagplatz instalacja *Nie/Pamięć Miejsca*, wraz ze Szlakiem Pamięci *Lublin. Pamięć Zagłady*, wyznaczającym w przestrzeni miasta miejsca związane z dziejami miejscowej społeczności żydowskiej oraz trasą, którą Żydzi z getta na Podzamczu byli prowadzeni w kierunku rampy kolejowej przy rzeźni miejskiej (*Ostatnia Droga*), wykonana została przez Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN” w 2017 roku, dzięki akceptacji lubelskich radnych i przy finansowym wsparciu Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Szlak Pamięci tworzą tablice oznaczające nieistniejącą dzielnicę na Podzamczu (a w jej obszarze: dom przy zbiegu ul. Jatecznej i Krawieckiej, gdzie urodził się Jakub Głatsztajn – pisarz, w twórczości którego Lublin stanowi symboliczne miejsce Zagłady oraz Latarnia Pamięci przy dawnym skrzyżowaniu ul. Krawieckiej i Podwale); wtórne getto na Majdanie Tatarskim (okolice historycznej ul. Rolnej); miejsce egzekucji dzieci z ochronki na terenie dawnej kopalni piasku w dzielnicy Tatary (u zbiegu dzisiejszych ul. Maszynowej, Łęczyńskiej i Odlewniczej) oraz nieistniejącą dzielnicę żydowską na Wieniawie. Szlak Pamięci współtworzą też 43 betonowe, częściowo barwione na żółto płyty chodnikowe, poprzez które zaznaczone zostały fragmentarycznie granice getta. Całość realizacji uzupełniają cztery wzmiankowane wyżej murale znajdujące się w obrębie dawnego getta (al. Unii Lubelskiej, ul. Lubartowska 47, ul. Kowalska 3, ul. Lubartowska 70) oraz wystawa *Lublin 43 tysięcy* prezentowana w Bramie Grodzkiej, której autorzy dążą do zrekonstruowania nazwisk i losów wszystkich żydowskich mieszkańców przedwojennego Lublina³⁴.

„Ostatnia Droga” wyznaczona jest przez 20 betonowych tablic ułożonych na trasie prowadzącej z miejsca przy północnym stoku Wzgórza Zamkowego, gdzie

³³ Zob. P.T. KWIATKOWSKI, *II wojna światowa jako doświadczenie narodowe*, w: *Między codziennością a wielką historią. Druga wojna światowa w pamięci zbiorowej społeczeństwa polskiego*, red. P. Kwiatkowski, L. Nijakowski, B. Szacka, A. Szpociński, Gdańsk–Warszawa 2010, s. 133–147; L.M. NIJAKOWSKI, *Regionalne zróżnicowanie pamięci o II wojnie światowej*, tamże, s. 232 n.; TENŻE, *Pamięć o II wojnie światowej a relacje Polaków z innymi narodami*, tamże, s. 241 n.; K. SZTOP-RUTKOWSKA, *Niepamiętane historie miasta. Żydowska przeszłość Białegostoku i Lublina w (nie)pamięci obecnych mieszkańców*, w: *Pogranicze, studia społeczne. Wokół socjologii wielokulturowości*, t. XVIII, red. M. Bieńkowska, A. Sadowski, Białystok 2011, s. 68–83.

³⁴ T. PIETRASIEWICZ, *Szlak Pamięci. Lublin. Pamięć Zagłady*, Lublin 2017, s. 61.

gromadzono Żydów wyprowadzanych z getta, wzdłuż ul. Ruskiej, Kalinowszczyzna i Turystycznej, aż do Umschlagplatzu przy ul. Zimnej. Na kolejnych tablicach pojawiają się naprzemiennie dwa teksty; pierwszy ma charakter informacyjny i zawiera podstawowe dane historyczne, drugi to fragment relacji Wiesławy Majczak, będącej jednym ze świadków tamtych wydarzeń. Każda z tablic ujęta jest po prawej stronie metalową opaską, w górnej części której wycięte zostały litery alfabetu hebrajskiego. Litery na kolejnych płytach zostały rozmieszczone w sposób przypadkowy, niezgodnie z ich układem w alfabecie, co ma symbolizować ich rozsypanie, a przez to – zniszczenie określonego porządku, będące skutkiem zagłady żydowskiej społeczności.

Instalacja *Nie-Pamięć Miejsca*, zbudowana według koncepcji Tomasza Pietrasiewicza, znajduje się na niewielkiej działce położonej wzdłuż ul. Zimnej. Główną część instalacji tworzy wykonana z pokrytego rdzą metalu forma przestrzenna przypominająca kontener. Obiekt – dostępny wyłącznie od strony ul. Zimnej – został umieszczony w otworze przebitym w ogrodzeniu otaczającym posesję. Na murze, po obu stronach wejścia umieszczono pas z pokrytego rdzą metalu, w którym wycięto napisy informacyjne w języku polskim, angielskim i hebrajskim. W bocznych ścianach kontenera wycięto otwory w kształcie liter alfabetu hebrajskiego, przez które można zobaczyć znajdujące się po obu stronach boczne fragmenty działki – porośnięte dziką roślinnością i niewielkimi drzewami. W górnej części kontenera wycięto literę „taw” – ostatnią w alfabecie hebrajskim, przez którą widać niebo. Jak wyjaśnia autor koncepcji upamiętnienia – zarówno sam motyw liter obecnych w instalacji oraz na tablicach oznaczających Szlak Pamięci (w tym „Ostatnią Drogę”), jak i kształt użytych czcionek, stanowi nawiązanie do *Księgi Zohar* – (*Sefer ha-Zohar*, hebr. *Księga Blasku*), wydrukowanej w mieszczącej się w pobliżu synagogi Maharszala drukarni hebrajskiej w 1623 roku. Przywołanie najważniejszego dzieła mistyki żydowskiej stanowi tu symboliczne odwołanie do kultury, dla której słowo pisane stanowi znaczący punkt odniesienia oraz potwierdzenia kulturowej ciągłości.

Wykraczająca poza tradycyjne pomniki konceptualna instalacja może być uznana za rodzaj kontrapomnika, wymagającego od odbiorców aktywności i zaangażowania. Odrzucające patos i monumentalizm dzieło nie nawiązuje bezpośrednio do wydarzeń, jakie rozegrały się w tym miejscu w czasie okupacji, ale – poprzez swoją formę i niesione znaczenia – odnosi się do procesu degradacji i postępującego zanikania pamięci o Zagładzie. Jak podkreśla Izabela Skórzyńska, istotną częścią koncepcji artystycznej była decyzja, że fragment przestrzeni dawnego Umschlagplatzu zostanie udostępniony zwiedzającym jako miejsce, które

podlega procesowi destrukcji i zapomnienia³⁵. Koncepcja ta, znajdująca wyraz już w samej nazwie projektu, wyraźnie wpisuje się w ideę kontrapomnika. Twórcy upamiętnienia nie przeciwstawiają się zapomnieniu o Zagładzie, które dokonało się w okresie powojennym, ale: „wkradając się w to miejsce blaszanym kontenerem, zapraszają zwiedzających, by także i oni doświadczyli, na czym to zapomnienie polega, jak postępuje zanikanie miejsca w następstwie jego zapomnienia, a jeszcze wcześniej zapomnienia Ofiar, których historia wiąże się z tym miejscem³⁶”.

Obok obiektów materialnych noszących cechy kontrapomników, służących upamiętnianiu lubelskich Żydów, osobną grupę tworzą działania performatywne, w tym realizowane przez Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN” Misteria Pamięci³⁷. Większość spośród zrealizowanych w latach 2000-2010 Misteriów rozgrywała się w okolicach Bramy Grodzkiej i odnosiła się bezpośrednio do dzielnicy żydowskiej na Podzamczu. „Scenografię” każdego z Misteriów tworzyła zastana struktura przestrzenno-urbanistyczna, na którą nakładane były elementy infrastruktury technicznej. Narracja Misteriów budowana była z dźwięków – nagranych i odtwarzanych wspomnień świadków wydarzeń historycznych, łączonych z wypowiedziami wygłaszanymi na żywo przez osoby uczestniczące w wydarzeniu.

Część Misteriów Ośrodka (m.in. *Jedna Ziemia Dwie Świątynie*, *Misterium Światła i Ciemności*, *Poemat o Miejsce*) rozegrana została po zmroku, przy wyłączonych latarniach i częściowo wstrzymanym ruchu samochodowym, co pozwalało na grę prostymi środkami wyrazu, wyrastającymi z repertuaru teatralnego (operowanie światłem w ciemności i rozbrzmiewającym w ciszy dźwiękiem ludzkiego głosu)³⁸.

Odmienne w charakterze misterium *Listy do Getta*, realizowane od 16 III 2001 roku, tj. w rocznicę początku likwidacji getta (od 2005 roku jako *Listy do Henia*), polegało na pisaniu listów adresowanych do mieszkańców Podzamcza. Listy – zwracane przez urząd pocztowy z pieczęcią lub adnotacją: „adresat nieznany”, „nie ma takiego adresu”, itp. – stawały się materialnymi śladami zagłady lubelskiej społeczności oraz zniszczenia dzielnicy na Podzamczu.

³⁵ I. SKÓRZYŃSKA, *Wyjścia nie ma... Rzecz o Szlaku Pamięci Zagłady Żydów Lubelskich*. „Lublin. Pamięć Zagłady” http://www.biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/Content/95621/IzabelaSkorzynska_Wyjścia_nie_ma.pdf s. 18 [dostęp: 05.05.2017].

³⁶ Tamże, s. 19.

³⁷ TAŻ, *Inscenizacje pamięci*, s. 83.

³⁸ M. KUBISZYN, *Edukacja wielokulturowa*, s. 234-254; TAŻ, *Kontrmonumenty pamięci*, s. 77-85.

Zrealizowane we współpracy z Państwowym Muzeum na Majdanku misterium *Dzień Pięciu Modlitw*, rozegrało się na terenie byłego obozu i było poświęcone więźniom różnych wyznań i narodowości. Warstwę dźwiękową misterium budowały odtwarzane z taśm wspomnienia dotyczące obozu, głosy byłych więźniów, odczytujących „na żywo” fragmenty wspomnień, modlitwy wygłaszane przez duchownych oraz wypowiedzi narratorów opisujących kolejne etapy misterium. Odciskanie przez uczestników na glinianych tabliczkach śladów swoich linii papilarnych, wspólne przemierzanie terenu byłego obozu, udział w modlitwach, a także symboliczne przyjęcie na siebie obowiązku pamięci o więźniach i ofiarach Majdanka poprzez zabranie do domu tabliczki z numerem więźnia i samodzielne poszukiwanie informacji o tej osobie, tworzyło przestrzeń dla zaangażowania odbiorców w działania na rzecz upamiętniania Zagłady³⁹.

Misteria Pamięci, odwołując się do nieistniejących obiektów i wydarzeń z przeszłości, usytuowane pod względem estetycznym pomiędzy plenerowym działaniem parateatralnym i artystycznym *environment*, tworzą warunki do indywidualnego (re-)interpretowania naznaczonej utratą i traumą przestrzeni miasta. Przez łączenie „historii wielkich wydarzeń” z historią „zwykłych ludzi”, misteria odzwierciedlają potrzebę symbolicznego przywracania ciągłości historycznej oraz angażowania Lublinian w działania na rzecz upamiętniania⁴⁰. Realizacje te cechuje odrzucenie patosu i monumentalizmu, nietrwałość, chwilowość, osadzenie w przestrzeni miasta przekształcanej – poprzez działanie artystyczne – w miejsce pamięci, a także założenie bezpośredniego uczestnictwa i zaangażowanej obecności odbiorców. Forma Misteriów wynika z dążenia do kreowania sytuacji artystycznej, gdzie miejsce „samo opowiada swoją historię”, a jednocześnie przekształcane jest – poprzez aktywność artystyczną – w symboliczne miejsce pamięci, w którym upamiętnianie dokonuje się poprzez wspólnotowe działanie, zaangażowane uczestnictwo, zbiorowe, zrytualizowane przeżywanie traumy, wypełnianie narracyjnej pustki oraz (re)interpretowanie wyobrażeń o wydarzeniach z przeszłości i poszukiwanie ich znaczenia w odniesieniu do współczesności⁴¹. Nietrwałe, pozbawione patosu, odrzucające tradycyjne sposoby rozumienia zależności między dziełem sztuki a odbiorcą i tworzące przestrzeń dla zaangażowanego uczestnictwa, misteria noszą wyraźne znamiona praktyk określonych przez J.E. Younga mianem „kontrpomników”. Ze względu na edukacyjny wymiar i charak-

³⁹ M. KUBISZYN, *Edukacja wielokulturowa w środowisku*, s. 234 n.; TAŻ, *Kontrmonumenty pamięci*, s. 82 n.; zob. Ł. POSŁUSZNY, *Przestrzenne formy*, s. 115-134.

⁴⁰ T. PEKALA, *Ocaleni i ocalający – funkcjonowanie pamięci o Zagładzie w realizacjach artystycznych lubelskiego Ośrodka Brama Grodzka*, w: *Pamięć Shoah*, s. 80 n.

⁴¹ Za: I. SKÓRZYŃSKA, *Inscenizacje pamięci*, s. 86.

ter mogą one odgrywać rolę w procesie kształtowania świadomości historycznej wśród członków społeczności lokalnej. Odwołując się do miejsc w przestrzeni miasta oraz do wspomnień świadków historii, zastępują tradycyjne strategie pracy dydaktycznej przez aktywne, partycypacyjne formy oddziaływania, odwołujące się do sfery emocji i wyobraźni. Zapraszając do interakcji i przywracając „obowiązek pamięci”, dają możliwość uczestnictwa w procesie konstruowania sensów i znaczeń odnoszących się do przeszłości miasta i lokalnej wspólnoty.

2.3. UPAMIĘTNIANIE – DZIAŁANIE – EDUKACJA

Zmiany demograficzne oraz przekształcenia urbanistyczno-architektoniczne, jakie miały miejsce w czasie II wojny światowej oraz bezpośrednio do wojnie, sprawiły, że sposób doświadczania Lublina przez jego współczesnych mieszkańców pozostaje oddzielony od przedwojennego brakiem ciągłości, zerwaniem i zapomnieniem. Pusta – w sensie fizycznym i metafizycznym – przestrzeń po wyburzonych dzielnicach na Podzamczu i Wieniawie oraz po zamordowanych Żydach pozostaje skromnie upamiętniona, a jej historyczne znaczenie i sens są – jak się wydaje – w znacznym stopniu niewidoczne i/lub mało znaczące dla części współczesnych mieszkańców Lublina⁴².

Prowadzenie badań zarówno nad różnego rodzaju materialnymi i akcyjnymi formami upamiętniania przeszłości, jak i nad upamiętnianiem rozumianym jako przechowywanie i przekazywanie pamięci w obrębie danej grupy, mającym na celu kształtowanie wspólnotowej wizji przeszłości i budowanie tożsamości, musi uwzględniać szerszy kontekst społeczny, historyczny i kulturowy. Ze względu na fakt, że wszelkie przesłanki filozoficzne i założenia polityki historycznej, będące punktem odniesienia dla podejmowania pracy upamiętniania, mają istotne znaczenie dla projektowania i realizowania działań w obszarze edukacji, należy w tym miejscu przywołać kolejny – trzeci już – obszar zagadnień, mogący stanowić teoretyczny punkt odniesienia dla podjętych powyżej analiz, tj. prowadzone na gruncie pedagogicznym rozważania dotyczące celów i zadań szeroko rozumianej edukacji historycznej, w tym edukacji o Zagładzie. Punktem wyjścia jest tu przyjęcie założenia, że zarówno forma, jak i treść działań na rzecz upamiętniania są w znacznym stopniu determinowane przez przyjęte przez ich twórców założenia dotyczące celów definiowanych w kategoriach pedagogicznych (tj. przekazywanie wiedzy, kształtowanie postaw itp.). W ujęciu tym historiogra-

⁴² Por. J. KOCIATKIEWICZ, M. KOSTERA, *Antropologia pustych przestrzeni*, w: *Pisanie miasta, czytanie*, s. 76 n.

ficzna refleksja nad polsko-żydowską przeszłością Lublina oraz nad formami upamiętniania i reprezentacji Zagłady (w tym reprezentacji Zagłady w przestrzeniach Zagłady) nakłada się na rozważania dotyczące sztuki zaangażowanej, analizowanej jako narzędzie społecznego komunikowania się i zbiorowa praktyka, tworząca warunki dla świadomego „przeżywania” i „przepracowywania” historycznej traumy⁴³.

U źródeł postrzegania znaczenia działań artystycznych, realizowanych w przestrzeni publicznej, jako istotnych z perspektywy edukacji i zmiany społecznej, znajdują się założenia obecne w koncepcjach pracy animacyjnej, tworzonych od końca lat 60. XX wieku. Nawiązują one do obecnego w awangardowej i kontrkulturowej tradycji przekonania, że sztuka, której estetyczne oddziaływanie jest świadomie korelowane z realizowanymi przez nią zadaniami pozaartystycznymi (m.in. w obszarze edukacji), może być formą społecznej komunikacji i tworzyć przestrzeń dla dialogu oraz wspólnotowej aktywności. Ujęcie to, zakorzenione w polskiej tradycji animacyjnej, uwidacznia się w działalności niektórych instytucji kultury, m.in. Ośrodka „Pogranicze Sztuk – Kultur – Narodów” w Sejnach, Ośrodka „Stacja Szamocin” czy lubelskiego Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN”. Przez realizowane projekty sytuujące się na pograniczu pracy artystycznej, animacji społeczno-kulturalnej i edukacji, stawiane są pytania o rolę sztuki w procesie kreowania przestrzeni społecznego dialogu i współkształtowania pamięci.

Pamięć o lubelskich Żydach wraz z traumatyczną pamięcią ich unicestwienia – przez lata odrzucana, marginalizowana i wypierana, może być przywracana poprzez działania performatywne i „niepomnikowe” upamiętnienia. Misteria Pamięci, podobnie jak inne omówione powyżej alternatywne projekty odnoszące się do polsko-żydowskiej przeszłości miasta oraz do Zagłady, noszą – w większym lub mniejszym stopniu – cechy kontrpomników. Odwołując się do traumy Zagłady poprzez artystyczną, lecz pozbawioną pomnikowego patosu formę, w sposób metaforyczny, tworzący emocjonalny dystans, umożliwiają współczesnym mieszkańcom miasta – symbolicznym „spadkobiercom” pamięci okupacyjnej traumy – na kontrolowane, rytualizowane przeżywanie trudnych emocji, budując jednocześnie przestrzeń dla społecznej debaty i dialogu⁴⁴.

Omówione powyżej alternatywne formy upamiętniania lubelskich Żydów, odnoszące się do tego, co nieobecne, poprzez tworzenie przestrzeni dla zaangażowanego działania, realizowane są w miejscach związanych z historią lubelskich

⁴³ Por. I. SKÓRZYŃSKA, *Inscenizacje pamięci*, s. 83-84; A. JAWŁOWSKA, *Drogi kontrkultury*, Warszawa 1975, s. 215; H. TABORSKA, *Współczesna sztuka publiczna*, s. 19-20; TAŻ, *Dylematy animacyjne*, 229-230.

⁴⁴ A. KUCZYŃSKA, *Oczy pamięci*, w: *Pamięć Shoah*, s. 665.

Żydów. Odwołują się one do indywidualnego doświadczenia odbiorców, kojarzonego z przebywaniem i poruszaniem się w naznaczonej pamięcią przestrzeni, łącząc je z krytyczną refleksją nad pamięcią i przeszłością. Choć badania empiryczne nad rzeczywistym oddziaływaniem edukacyjnym tego rodzaju projektów nie były dotychczas prowadzone, przyjmując założenie, że wywołują w odbiorcach określone wyobrażenia i uczucia, należy założyć, że mogą one wpływać na percepcję przestrzeni miejskiej i rozwijać poczucie więzi z miejscem i jego przeszłością. Podtrzymywanie pamięci, działanie w obszarze sztuki oraz edukowanie, znacznie wykraczające poza „kumulacyjne przekazywanie wiedzy celem pamięciowego opanowania określonego materiału”⁴⁵, tworzą przestrzeń intelektualnego i emocjonalnego oddziaływania na odbiorców. Przyjmując za J.E. Youngiem, że znaczenie i rzeczywiste oddziaływanie upamiętnień przeszłości zależy przede wszystkim od wywołanego u odbiorców procesu myślowego, prowadzącego od refleksji nad przeszłością do refleksji nad teraźniejszością⁴⁶, można uznać, że kontrapomniki wpisują się w nurt myślenia o sztuce po Zagładzie, której podstawy wyłożył Saul Friedlander. Wskazywał on, że zadaniem tego rodzaju sztuki jest raczej podtrzymywanie niepewności i kwestionowanie znanych reguł reprezentacji, ponieważ ich standaryzacja prowadzi do niepożądanego „oswajania” zdarzeń, do których się odnoszą⁴⁷.

BIBLIOGRAFIA

- Auschwitz i Holocaust. Dylematy i wyzwania polskiej edukacji*, red. P. Trojański, Oświęcim 2008.
- Banach K., *Działalność wystawiennicza Państwowego Muzeum na Majdanku w latach 1944-2014*, „Zeszyty Majdanka” 26(2014), s. 273-310.
- Dylematy animacji kulturalnej*, red. J. Gajda, W. Żardecki, Lublin 2001.
- Inscenizacje pamięci*, red. I. Skórzyńska, Ch. Lavrence, C. Pépina, Poznań 2007.
- Jawłowska A., *Drogi kontrkultury*, Warszawa 1975.
- Kubiszyn M., *Edukacja wielokulturowa w środowisku lokalnym. Studium teoretyczno-empiryczne na przykładzie Ośrodka Brama Grodzka – Teatr NN w Lublinie*, Toruń 2007.
- Kwiatkowski P., Nijakowski L., Szacka B., Szpociński A., *Między codziennością a wielką historią. Druga wojna światowa w pamięci zbiorowej społeczeństwa polskiego*, Gdańsk–Warszawa 2010.
- Lameński L., *Czarno-biały zapis emocji według Tadeusza Mysłowskiego*, „Akcent” 2009, nr 3, s. 167-177.
- Następstwa Zagłady*, red. M. Adamczyk-Garbowska, F. Tych, Warszawa 2011.
- Ożóg K.S., *Pomniki Lublina*, Lublin 2014.

⁴⁵ Zob. E. VAN ALPHEN, *Zabawa w Holocaust*, w: *Reprezentacje Holocaustu*, s. 291 n.

⁴⁶ J.E. YOUNG, *Pamięć i kontrapamięć*, s. 360 n.

⁴⁷ Za: E. REWERS, *Doświadczenie pamięci, doświadczenie pustki*, w: *Pamięć Shoah*, s. 590.

- Pamięć Shoah. Kulturowe reprezentacje i praktyki upamiętniania*, red. T. Majewski, A. Zeidler-Janiszewska, M. Wójcik, Łódź 2009.
- Pietrasiewicz T., *Kręgi Pamięci*, Lublin 2013.
- Pietrasiewicz T., *Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN” 1990-2010. Artystyczne i animatorskie działania w przestrzeni miasta związane z Pamięcią*, Lublin 2010.
- Pietrasiewicz T., *Szlak Pamięci. Lublin. Pamięć Zagłady*, Lublin 2017.
- Pisanie miasta, czytanie miasta*, red. A. Zeidler-Janiszewska, Poznań 1997.
- Posłuszny Ł., *Przestrzenne formy upamiętniania Zagłady*, Kraków 2014.
- Reprezentacje Holokaustu*, oprac. J. Jarniewicz, M. Szuster, Kraków–Warszawa 2014.
- Skórzyńska I., *Widowiska przeszłości. Alternatywne polityki pamięci (1989-2009)*, Poznań 2010.
- Skórzyńska I., *Wyjścia nie ma... Rzecz o Szlaku Pamięci Zagłady Żydów Lubelskich*. „Lublin. Pamięć Zagłady”, http://www.biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/Content/95621/IzabelaSkorzynska_Wyjścia_nie_ma.pdf [dostęp: 05.05.2017].
- Sztop-Rutkowska K., *Niepamiętane historie miasta. Żydowska przeszłość Białegostoku i Lublina w (nie)pamięci obecnych mieszkańców*, w: *Pogranicze, studia społeczne. Wokół socjologii wielokulturowości*, t. XVIII, red. M. Bieńkowska, A. Sadowski, Białystok 2011, s. 68-83.
- Ścieżki pamięci: żydowskie miasto w Lublinie: losy, miejsca, historia*, red. J.J. Bojarski, Lublin–Rishon LeZion 2002.
- Taborska H., *Współczesna sztuka publiczna. Dzieła i problemy*, Warszawa 1996.
- Tożsamość Gdańszczan. Budowanie na (nie)pamięci*, red. M. Mendel, A. Zwierzchowska, Gdańsk 2010.
- Yi-Fu Tuan, *Przestrzeń i miejsce*, tłum. A. Morawińska, Warszawa 1987.
- Young J.E., *The Counter-Monument: Memory against Itself in Germany Today*, „Critical Inquiry” 1992, nr 2, s. 267-296.
- Young J.E., *The Texture of Memory. Holocaust Memorial and Meaning*, New Haven–London 1993.
- Ziębińska-Witek A., *Historia w muzeach. Studium ekspozycji Holokaustu*, Lublin 2011.
- Zylberberg B., *In hajntikn Lublin*, „Kol Lublin” 1990, nr 26, s. 43.

COMMEMORATION OF LUBLIN JEWS AND THEIR EXTERMINATION: MEMORIALS AND COUNTER-MEMORIALS

Abstract. Material memorials, like monuments, temples, and cemeteries, reflect the system and hierarchy of community's values, collective sensitivity to past events, and interest in specific aspects of history. Studying commemorative actions is therefore a part of studies in the discourse of the past constructed in specific historical, social, and cultural circumstances. The article will attempt to discuss, both in theoretical and empirical terms, the places and objects constituting material memorials of the history of the local Jewish community exterminated during the World War II. The issues will be analyzed in terms of various areas of theoretical discussion, including, among others, alternative forms of commemoration and questions of various forms of presence of the past in modern urban space.

Key words: Lublin; Jews; Holocaust; memorials; counter-memorials; commemoration.

Translated by Hubert Kowalewski